

Religie van het Hart

Jan Oegema

Religio cordis

Je hebt de boerin met het gouden hart, Maria met haar brandend hart, de Chinezen met hun hart-geest: zou er een boek bestaan waarin de vele kamers van het hart worden verkend? Een boek over de vele manieren waarop in verschillende tijden en culturen over het hart wordt gesproken en gezongen? Er bestaat een prachtig verhaaltje over een vlinder opgesloten in een grote zware bronzen klok, hoe hij daarin wanhopig heen en weer fladdert op zoek naar de vrijheid en die ten slotte pas vindt wanneer hij moegestreden en uitgeput naar beneden tuimelt, de open ruimte tegemoet.

Ja, ook dat is een ervaring van het hart, ook deze vlinder hoort een plek te krijgen in dat vermoedelijk nog ongeschreven boek. Het is en blijft een vreemd en onbegrijpelijk gegeven: dat je klem zit, behoorlijk klem, geen uitweg meer ziet, dat je jezelf hebt opgegeven als geslaagd en slaagbaar individu en dat je dan, gek genoeg juist dan een omslag meemaakt die je nooit had kunnen bedenken en ook niet had willen bedenken, want daarvoor is de weg ernaartoe te pijnlijk.

Wat is dat toch, dat je in het dichtste donker het licht hervindt? De openheid hervindt? Dat je je eerst moet overgeven, echt moet overgeven alvorens de verbinding met het leven zich herstelt en je vervult met een warmte die je dankbaar maakt? Dankbaar en klein, omdat je beseft gedragen te zijn door iets wat je niet kent en niet in je macht hebt?

Het blijft moeilijk te begrijpen hoe dat kan. Je wordt gedragen, lijkt het, altijd al, en je weet niet hoe.

De religie van het hart die ik in beeld wil brengen is er een van eenzaamheid. Eenzaamheid is haar grondervaring, daarzonder kan ze niet bestaan. Er is eenzaamheid nodig om in weerwil van bekende patronen, in weerwil van de ideeën waarmee je bent opgegroeid en de verwachtingen waaraan je probeert te voldoen je daimoon te volgen, dat mooie, Griekse woord voor de lotsbestemming, de volkomen unieke bestemming die we binnen onze taal en onze cultuur begrijpen en benoemen als de roepstem van het hart. Er is eenzaamheid voor nodig om de moed te vinden om die stem te volgen, desnoods tegen alle logica en tegen alle evidenties in – want die daimoon is zelden logisch en spoort vaak niet met ons zelfbeeld en met onze talenten. Er is eenzaamheid nodig om de overgave daaraan tot een echte overgave te maken en te aanvaarden dat elk mens (élk mens, dus ook jij) in staat is een nieuw begin te maken, in zijn persoonlijk leven of daarbuiten. Er is eenzaamheid voor nodig om begrip te krijgen voor de eenzaamheid voor elk ander en die als zodanig te verdragen: want eenzaamheid is altijd confronterend. Er is eenzaamheid nodig om tot je te laten doordringen wat uniciteit betekent, want hoe je het ook wendt of keert: uniciteit is ondenkbaar zonder eenzaamheid. Er is eenzaamheid nodig om open te worden en open te gaan, zo ver dat je snapt en aan den lijve ervaart dat je een ding bent tussen de dingen, een schakel in een oneindig groot web van schakelingen – maar dat het in dat immense web op jou aankomt, op jou en niemand anders. Er is eenzaamheid nodig voor om die verplichting aan te gaan, terwijl je misschien daartoe over geen enkel bijzonder talent beschikt – hooguit over een geloof dat je niemand kunt uitleggen, dat soms als een warme gloed door je lichaam trekt en dat je helemaal niet als geloof hoeft te bestempelen om het toch als iets groots en verwijzend naar iets groters te ondergaan.

‘Wanneer het hart zichzelf voelt en, los van elk afzonderlijk en reëel voorwerp, zijn eigen ideële onderwerp wordt, dan wordt de religie geboren,’ aldus de Duitse romanticus Novalis.

Toch meen ik dat op niets zo'n taboe rust – ook binnen religie en spiritualiteit – als op de ervaringen, de altijd weer ontluisterende ervaringen van de eenzaamheid.

Ik kan mijn verhaal betrekkelijk snel vertellen. Ik schreef aan dit boek en op goede dag ging het niet meer. Dat was niet voor het eerst. Ik heb drie grote boeken geschreven en drie langere perioden van uitputting meegemaakt. Hm, wéér een burn out, verzuchtte mijn lieve huisarts. Volgens mij moet je daar eens met een goede psycholoog over praten.

Het werd een psychologe en ze heette Emma. Emma doorzag het probleem snel. 'Jij loopt steeds op je tenen,' zei ze. 'Had je als kind ietsje minder goed kunnen leren, dat was beter voor je geweest, dan had je je ambities elders gezocht. Maar op een of andere manier moet je nu steeds naar het hoge en grote reiken. Terwijl je van huis uit de boodschap hebt meegekregen dat je door je milieu amper meetelt. Ik zie je daar zitten, een lange, sympathieke, geslaagde man in pak. Maar onder dat pak zit een bijzonder verdrietig jongetje. En weet je, ik denk dat ik dat verdriet onder dat pak beter voel dan de man die er nu inzit.'

Emma staaarde naar de man, die enkele minuten niets wist te zeggen. Hij staaarde terug. Er is een zielenpijn die hieruit bestaat dat je je eigen pijn niet of te weinig voelt.

Emma, begrijp ik nu, was op mijn daimoon gestuit. Een laag jongetje dat het hoge wil, dat beter zelf arts of psycholoog had kunnen worden maar wiens intellect hongerde naar iets met religie. Zijn hart ook, maar dat durfde hij niet goed te tonen. Deels door verlegenheid, door aanleg dus, deels door een opvoeding en een adolescentie die hem een meester maakten in verdringing.

'Je moet weten,' zei ik tegen Emma, 'ik schrijf veel over religie en krijg natuurlijk regelmatig de vraag waarom. Wat drijft je precies? Ik begin dan te praten in mijn overcorrecte Nederlands en zie dan dikwijls de verborgen verbazing aan de overzijde. Wat is dat voor boekentaal? Wat zit die jongen daar te zeggen? Zit daar alleen maar hoofd? Zit daar niets achter of onder? Als ik die meewarige blik bespeur, dan voel ik me verschrikkelijk. Een persoon die een innerlijk bij elkaar liegt. Een leugenaar. En zodra ik me dat opnieuw realiseer, dan verspreidt zich in mij een glasachtig koude. En die glasachtigheid, Emma, dát ben ik, dát probeer ik al een leven lang te verbergen.'

'Ach,' sprak Emma wijs, 'ook dat dénk je maar.' Ze bedoelde dat zowel corrigerend als troostend.

De avond na de dit gesprek kwam het niet meer goed. Ik maakte het uit met mijn vriendin en besloot dit boek te laten rusten. Ik besloot nooit meer over religie te schrijven. Dagen achtereen wist ik me de meest mislukte mens ter wereld, een welbespraakte leugen. Ik wist wel dat ook vrienden en vriendinnen met dergelijke gevoelens van onechtheid en onwezenlijkheid kampten, ik had daar uit kunnen afleiden dat die kennelijk bij de putrefactio hoort, de verrotting zoals de alchemisten dat noemen, noodzakelijk onderdeel van het proces van groeien en ontplooiën, noodzakelijk onderdeel zagezegd van Johannes' duistere nacht, in elk geval van mijn duistere nacht – maar dat alles hielp niet of had niet geholpen.

Ik wist me mislukt, verworpen. Voorgoed. Niemand ongeschikter voor liefde, voor zielentaal, voor religie, voor spiritualiteit dan ik. Zelfs nu ik dit zo hardop zeg, in de veilige beslotenheid van deze kamer, vraag ik me af of ik überhaupt enige emotie overbreng.

En toch kwam er licht door de scheur. Na een paar dagen al. Dat kwam een heel simpel besef. Ik begreep opeens dat elk gevoelig en nadenkende mens deze staat van verlamming kende, deze staat van leegte en lelijkheid. Iedereen probeert op zijn eigen manier die kilte en lelijkheid te verbergen, hoewel die natuurlijk van persoon van persoon anders zal worden ondergaan en met zeer uiteenlopende thema's zal verbonden zijn. Iedereen kent die

obsessie met de eigen lelijkheid en vooral: de kwellende eenzaamheid die dat met zich meebrengt.

Die gedachte zorgde voor een opening, voor een nieuw begin. De vlinder tuimelde uit de klok, mijn hart vulde zich met een ongelooflijke warmte – middenin het lamme verdriet van het jongetje in mij, midden in het schuldige verdriet om mijn verdwenen geliefde. Ik wist van weten steeds minder, behalve dan dat ik door deze verlorenheid, juist door deze verlorenheid altijd maar dan ook altijd de verbinding kon vinden of herstellen met de mensen om mij heen (en de dieren, en de planten, en de stenen, die kwamen er als vanzelf achteraan: ontwapenend bewijs van mythisch denken). Hierdoor en hierdoor alleen konden we elkaar aanzien, zonder verwijt, zonder angst, zonder overlevingsinstinct, zonder liefdeloosheid – maar in mededogen.

Het is om onze verlorenheid dat we het paradijs moesten verlaten: opdat we elkaar zouden kennen. Opdat we ons gedragen zouden weten. Schakels in een web van miljoenen schakelingen.

Terug naar de opmerkelijke uitspraak van Novalis. Religie, beweert hij, begint daar waar het hart zichzelf gewaar wordt, 'los van elk afzonderlijk en reëel voorwerp.'

Zijn uitspraak is een van de teksten die mij de ogen heeft geopend voor een specifiek soort van geloof of religiositeit. Namelijk een geloof dat het kan stellen zonder enige vorm van theorie of theologie, dogmatiek of theologie, een geloof zonder een noodzakelijk richtpunt of aanspreekpunt in een andere dimensie van tijd en ruimte, een geloof aanvaard in eenzaamheid en gedragen door de hoop op of een verlangen naar redding van alle wezens die dat nodig hebben, een redding die begint in het hart van de bekommerde of vertwijfelde enkeling. Vooral die notie van redding maakt dat je dit geloof religieus moet noemen, ook daar waar het zich aandient buiten een religieus of spiritueel kader.

Van dat laatste zal ik een schitterend en zeer recent voorbeeld geven. Het komt van zangeres Wende Snijders, uit een lied dat ze in 2006 heeft uitgebracht. Het heet 'De wereld beweegt' en daarin zingt ze hoe ze vanuit de hemel mensen in het water ziet vallen, reddeloos verloren naar het schijnt, gedoemd tot eeuwige vergetelheid in de diepten der zee, tenzij... tenzij wij in het geweer komen. Snijders schudt ons hardhandig wakker, ze doet een appel op ons, haar onwillige luisteraars, verdoofd door de roes van het snelle leven, een appel om in beweging te komen, om iets te doen, om zélf iets te doen, niet te wachten op anderen, nee, zélf een stap te zetten, al bestaat die ene stap slechts uit een onnozel en ogenschijnlijk nutteloos gebaar van bidden of waken.

Snijders roept ons op om die vallende mensen op te vangen, om vangnetten uit te zetten, om onze blote handen uit te spreiden en tot bolle kommen te vouwen. Bijna een religieus gebaar, zoals ook de magistrale slotzin van haar lied klinkt als een gebed, een smeekgebed:

Maar wie vangt, wie zwemt, wie bidt, wie sust, wie kust, wie blust, wie draagt, wie helpt, wie wacht?

Lucebert omschrijft zijn gedichten ergens als een 'storm van driftig bidden'. Omdat critici dat raar vonden moest hij uitleggen wat hij daarmee bedoelde. Waarop hij antwoordde dat je bidden hier wellicht moest opvatten in de betekenis van smeken. Wat ik op mijn beurt weer zo uitleg dat het hier gaat om een smeken om redding van de gehele schepping, geen enkel levend wezen uitgezonderd. Heel Luceberts poëzie mag je inderdaad opvatten als zo'n smeekbede – en zijn groeiende vertwijfeling om de onmogelijkheid daarvan.

Lucebert en Wende Snijders geven elk op hun eigen wijze uitdrukking aan de universele religie van het hart. Een religie, inderdaad, want zij ontkomen niet aan het idee dat zij

geroepen zijn, dat iemand of iets hen roept, aanroept vanuit het verre en onbekende. Zij ontkomen bovendien niet aan de verplichting om die roep te beantwoorden of te gehoorzamen, om gehoor te geven aan een appèl waaraan zij met geen mogelijkheid weerstand kunnen bieden.

Ik denk dat de hartsreligie – zoals ook het geval is bij de andere en bekendere wereldreligies – ook haar eigen vormen van mystiek kent. De beslissing van de enkeling om gehoor te geven aan de roepstem van het hart kan samengaan met een persoonsverandering zoals die nu eenmaal bij allerlei mystici en heiligen voorkomt. En net als bij hen kan die beslissing samengaan met sensaties van grondeloosheid en intimiteit, verlorenheid en éénvoelen.

Als voorbeeld van deze geheel eigen harts mystiek wil ik graag een brief aanhalen van Emily Dickinson (1820-1881), een Amerikaanse dichteres uit een streng protestants milieu die nauwelijks met haar gedichten naar buiten dorst te komen. Dat paste een fatsoenlijke vrouw niet, in die Victoriaanse tijd. Daarom verweefde en verwerkte ze haar verzen en versregels in haar brieven, het bloed kruipt per slot waar het niet gaan kan.

In oktober 1870 schreef ze een brief waarin ze het volgende gedicht opnam (de tweede regel slaat op het leven in het hiernamaals):

Het Leven dat wij hebben is zeer groot.
Het Leven dat wij zullen zien
Overstijgt het, weten we, omdat
het Oneindigheid is.
Maar als alle Ruimte aanschouwd is
En alle Rijken getoond
De omvang van het kleinste Menselijk Hart
Reduceert het tot niets.

Dickinson scheert in gedachten over het Leven heen en ziet dat het zeer groot is. Dickinson scheert in gedachten over het Leven ná dit Leven heen en ziet dat het zeer groot is – en meer dan dat: overrompend, overweldigend. Maar, zegt de dichteres dan: al dat grootste en overweldigende zinkt in het niet vergeleken met de omslag die kan plaatsvinden in het kleinste menselijke hart.

Begrijp die bewering niet als een uiting van bravoure, het is precies omgekeerd. Dickinson is slechts verbaasd en verwonderd over de ommekeer die zich in het hart kan voordoen. Overigens kende ze die ommekeer, in een van haar brieven schrijft ze letterlijk: 'De Sneeuw is zo wit en plotseling, het lijkt wel en Geestelijke Ommekeer – ik bedoel geen "Bekering" – ik bedoel een Omwenteling.'

Dickinson was geen gelovige vrouw, ze bezag het christendom van haar familieleden met milde scepsis. Dickinson was evenmin een mystica van het Middeleeuwse type, iemand dus die geteisterd werd door helse of hemelse visioenen of wat niet al. Denk bij die ommekeer dus niet of niet per se aan iets spectaculairs. Er is niets in haar brieven waaruit je dat kunt afleiden. Het lijkt in de eerste plaats een gebeurtenis die deze dichteres, behalve met onbegrijpelijke warmte en helderheid, vervult met schroom. Dickinson spreekt in haar gedicht over het kleinste menselijke hart, eenvoudigweg omdat op een moment van ommekeer en opengaan het eigen hart het kleinste wordt dat er bestaat.

Op slag. Het allerkleinste dat je je maar kunt voorstellen.

En tegelijk: wonderbaarlijk groot. Krachten voortbrengend vanuit het niets.

Overigens heeft de ommekeer die Dickinson kennelijk heeft meegemaakt nog een ander effect gehad. Het heeft haar ervaring van de werkelijkheid veranderd, van de ruimte vooral, het lijkt wel of de warmte van haar hart zich voortzet buiten haar lichaam en de wereld rondom haar een aspect geeft van nabijheid, aanwezigheid, vertrouwdheid. Van intimiteit – terwijl ze zich niet een persoon of een god voorstelt met wie ze intiem is. Het is de sprong in haar hart die haar dat idee van intimiteit heeft gegeven. Deze ongehuwde vrouw kon zich vele dagen achtereen opsluiten in haar bovenetage, levend voor en steunend op een talent waarvoor haar naaste omgeving geen begrip had.

En steunend op een levensgevoel dat zich nauwelijks laat uitleggen, zonder begrip van de hartsreligie waar Novalis op heeft willen wijzen. Dat levensgevoel is doordrenkt van geheimenis, intimiteit – en dat in weerwil van het isolement waarin Dickinson verkeerde. De brief waaruit ik eerder citeerde bevat even na het begin deze drie regels:

Het Leven is het subtielste geheim.

Zolang dat blijft, moeten wij allen fluisteren.

Zonder die sublieme uitzondering zou ik geen heimelijkheid hebben.

Doelt Dickinson met die uitzondering op het volledige uniek zijn van ieder mens? Zij het dan dat die uniciteit begint met de ommekeer in het eigen hart, de hartskeer, zogezegd? Ik vermoed het, ik weet het niet. Ik weet wel dat ze me erg stil maken, deze regels. En dat ze getuigen van een mystiek besef dat over het algemeen niet of niet goed wordt begrepen, terwijl ik intussen verschillende schrijvers en dichters kan aanwijzen wier werk sporen of getuigenissen bevat van de hartsreligie en de hartskeer die ook ik nu pas beter begin te begrijpen.

Jan Oegema
